

епохи, а соціальна поведінка наших предків розглядається у когерентності з нашою добою, як можливий суспільно-політичний та морально-етичний еталон. В. Івашків наголошує на суспільно-політичній мотивації написання роману «Чорна рада», на відповідальності митця перед історією, перед своїм народом, адже до цього українська література ще не мала «справді українського історичного роману». У монографії викладено цікаві факти, що передували роботі над цим знаменитим твором, широке вивчення П. Кулішем історичних джерел і досліджень, а також фольклористичних видань, продумування структури та художньої ідеології нового, більш концептуального історичного твору.

Автор монографії констатує важливу роль історичного аспекту: «складність і неоднозначність проблематики роману безпосередньо впливали з непростих колізій того часу, який П. Куліш обрав історичним тлом для розгортання подій свого роману. Це був початковий період «руїни» – тобто час другої половини XVII століття, коли один за одним змінювалися гетьмани, які вели боротьбу і за свою владу, і за національну свободу, а сам народ, Україна загалом були розділені на Лівобережну та Правобережну, між Росією і Польщею. Уже не було серед живих Богдана Хмельницького, а пункти Переяславської ради 1654 року все більше й більше обмежувалися різними договорами і статтями. Україна поступово втрачала свою незалежність, свою автономію, що, зрозуміло, змушувало українських гетьманів наполегливо шукати шляхів виходу зі складного політичного становища» (С. 177).

Завдяки чудово розвинутому асоціативному мисленню дослідникові вдається намалювати переконливу картину його власної інтерпретації Кулішевого тексту, а також оцінити всю ранню творчість письменника, її художній зміст та образну систему, в руслі тогочасної літератури, розкрити багатий внутрішній світ молодого автора як неординарної творчої індивідуальності на тлі таких видатних постатей, як Т. Шевченко, М. Максимович, М. Гоголь, І. Срезневський та ін., при цьому не забуваючи про вплив світової класики, європейського романтизму, слов'янських літератур..., і все-таки залишаючи пальму першості українському фольклорові. Адже, як стверджує автор монографії у своїх висновках, фактично вся творчість П. Куліша досліджуваного періоду «побудована на використанні українського фольклору». Ідеться, власне, про «мистецьке переосмислення надбань нашої усної словесности» (С. 403).

На завершення треба звернути увагу на фундаментальність наукового дослідження, охоплення в ньому таких аспектів діяльності П. Куліша, як фольклористика, історіософія, публіцистика, літературна критика. Можна сміливо констатувати, що праця В. Івашківа – вагомий внесок у розвиток сучасного українського кулішезнавства.

Роман КРОХМАЛЬНИЙ

Український анекдот XX століття: традиційне й нове на вістрі сміху

Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.

Парадоксально, але факт: анекдот, який, на думку В. Гнатюка, був «найпопулярнішим відділом» народної словесності, що з-поміж прозових жанрів фольклору отримав «пальму першості», заслужив на увагу поважних дослідників аж наприкінці XIX ст., поступившись місцем для наукових студій над народною поезією, чії художні принади: вишукана метафоричність, яскрава образність, чуттєва експресивність і мелодійність слова – виявилися найбільш позірними й естетично привабливими. Навіть пісенний гумор, що дивував оригінальною дотепністю й щирістю почуттів, етноестетичну самобутність якого зауважили ще М. Максимович, М. Костомаров та інші, затінив сміхову прозу.

Анекдотичний гумор інший, він позбавлений художньо образної картинності, того орнаментального шику. Жанрова природа анекдоту має передусім комунікативно-розважальне значення, хоч та миттєва іскра сміху, викрешена «пуантною пружиною комічної розв'язки» (С. 75), є головним носієм і естетичного заряду. Художня родзинка анекдоту в новизні ко-

мічного ефекту: у грі слів, у кумуляції недоречностей, у діалогічному зіткненні невідповідностей. Недаремно кажуть: розказаний анекдот умирає. І щоразу ситуативно оживає в мовленнєвому контексті тоді, коли пульсує оновлена енергія комічного, готова вибухнути сміхом у «незвичайному обороті мови» (С. 2).

Усна традиція українців, що щедро рясніла «перлинками народного гумору», виявилася винахідливою й щодо їхнього номінативного вираження: «усмішка», «жарт», «билиця», «небилиця», «можебилиця», «оповідка», «придабашка», «приповідка», «загадка», «прикладка», «побрехенька», «сміховинка», «гец». Але ж як «ці народні різновиди вкладаються під шапку жанрового визначення фольклорного анекдоту» (С. 17).

Цю класифікаційну невизначеність щодо анекдоту 1895 р. прояснив І. Франко, який у передмові до опублікованої в новозаснованому «Етнографічному збірнику» збірки «Галицькі народні казки» О. Роздольського хоч і крізь призму не цілком відповідних «форм літературних» пропонує своє наукове осмислення анекдоту. «Це фактично перша в українській фольклористиці заява про народний анекдот як окрему «форму» в системі фольклорної прози і перша спроба його дефініції і визначення видових ознак» (С. 22).

Під впливом І. Франка виявляє неабиякий інтерес до народного анекдоту і молодий В. Гнатюк. Уже 1898 р. з-під його пера з'являється «Відозва до всіх любителів нашої народної словесності» із закликм науково-фахової фіксації народних анекдотів. «Особливо на один відділ народної словесності не звернено у нас уваги: на фацеції та анекдоти, короткі і смішні оповідання. Дотепер опубліковано їх дуже мало. Та й то найчастіше по таких виданнях, що хіба бібліографам доступні. А скільки ж говориться у нас при різних нагодах про українсько-руський гумор! Де ж його докази? Оцей брак більшої збірки перлин народного гумору порішив я по змозі заповнити» (С. 25). Тож наукове видання 700 текстів, які зібрав, упорядковав В. Гнатюк і представив у збірнику «Галицько-руські анекдоти» (1899), стало практичною реалізацією задекларованої програми збирання і вивчення анекдоту «як специфічного виду усної народної словесності», втіленням науково-практичних засад, якими вперше в українській фольклористиці було окреслено жанрові контури народного анекдоту.

Фундаментальне видання В. Гнатюка, аналогів якого в загальнослов'янській науці, за винятком праці серба Вука Врчевича, не існувало, заманіфестувало наукову увагу українського словеснознавства до тих «дрібних творів» народної сміхової культури, які, за словами І. Франка, «однак мають дуже велике культурно-історичне значення».

Таким чином, на зламі ХІХ–ХХ ст. «завдяки науковій пильності» І. Франка і В. Гнатюка «відбулися своєрідна кодифікація, узаконення й емансипація народного анекдоту в українській фольклористиці» (С. 32). Зібрані цінні взірці народної гумористики, їх теоретико-методологічне осмислення на межі століть спроектувало гарні перспективи для подальшого розвитку вчення про анекдот, словом, увесь науковий багаж дозволяв, за задумом І. Франка, «приступити до оцінки і означення того, що уже називаємо гумором українського народу».

Однак ХХ вік не виправдав наукових сподівань. Подолавши нелегкий шлях до визнання в українській фольклористиці, народний анекдот так і не отримав належного наукового поцінування. Головно тому, що в умовах існування окупаційних режимів український анекдот як «історичний документ, який відкриває важливе через дрібне, тенденцію через деталь» (С. 39) зазнає сильної політизації і, набуваючи гостро опозиційного спрямування, стає небезпечним, своєрідним табу в наукових колах. Адже надмірна цікавість передбачала відповідальність перед законом! Анекдот навіть зіронізував з приводу свого кримінального статусу:

– Хто це у вас сидить там і анекдоти придумує?

– Хто придумує, той і сидить! (С. 265)

Тож збірники сатиричних творів, що виходили в час радянського свавілля, яке регламентувало підбір тематично заангажованого матеріалу, були скомпоновані переважно з різних видів народної гумористики, серед розмаїття яких анекдот художньо незвиразно вався. Такого типу публікації заздалегідь пропонували «заідеологізовану й історично неадекватну модель морфології народної гумористики» (С. 35), реанімуючи знекровлений сегмент анекдоту, побутові реалії якого вже не жили сміхотворного організму анекдоту, свідомо приховуючи потужний пласт новітніх анекдотів, які інтенсивно роїлися навколо жанрово актуальних тем, безжально оголюючи на вістрі сміху всю правду більшовицького тоталітаризму.

В умовах незалежної України посилений інтерес до анекдототворчості засвідчують збірники, що активно популяризують новітні зразки анекдотичного жанру. Однак жодне з видань так і не сягнуло «економічного рівня Гнатюкового збірника» (С. 36). На хвилі наукових захоплень сміховою традицією, зокрема анекдотом, зростає серйозна увага до цього несерйозного жанру в середовищі молодих дослідників, теми дисертаційних праць яких свідчать, що їхній науково-пізнавальний фактаж поки що «обмежений традиційним українським анекдотом без його новішої верстви» (С. 36).

Тож в українській фольклористиці вже назріла нагальна потреба осмислення сплеску сміхової стихії анекдотичних новотворів, підготовки наукового видання анекдотів «з максимальним охопленням новітньої верстви відповідного матеріалу, що склалася у ХХ та ХХІ ст.», а також «дослідження процесу якісних еволюційних змін у цій верстві, особливо на ідейно-змістовому і формально-структурному рівнях, та співвідношення з цим поглядом новітнього анекдоту з традиційним» (С. 36).

Саме таку концептуальну етапність сучасного наукового поступу в українській фольклористиці щодо вивчення анекдоту накреслило у своїй праці «Етюди до студій над українським народним анекдотом» Р. Кирчів. Уперше за 100 літ наукова думка суттєво поглиблює класичне вчення про анекдот, розширює горизонти бачення анекдоту жаровими новотворами ХХ ст., висвітлює прикметність новітнього анекдоту, що зумовлена чутливістю до зміни історичних реалій, залежністю від генетичного контексту й ситуативної доречності, а також, попри динамізм анекдоту, стверджує «тяглість його розвитку» й «органічну пов'язаність» з «іманентністю українського менталітету».

Яким є той «локальний колорит» українського анекдоту? Проблема, заокреслена І. Франком, нарешті ґрунтовно висвітлена у пропонованому монографічному дослідженні Р. Кирчіва. Прикметно, що навіть «у найбільш інтернаціоналізованій» верстві анекдот зберігає-таки національну самобутність. Засвоївши тематичне ядро, анекдот відсіює те, що «суперечить його смакам» (С. 60), і відшліфовує, вигранює, згідно з канонами естетичного уявлення про комічне, найголовніше – сміховий пуант. Тож сміхова палітра українського анекдоту має власне національне забарвлення, вона естетично індивідуалізована. «Здебільшого лагідна, весела, добродушна колористика сміху» (С. 264), притаманна традиційному анекдоту, у новочасному репертуарі рябить негативізмом, набуває розмаху злої, їдкої іронії. «З анекдотів вихлопнувся небувалий раніше заряд недовір'я, недружелюбності, а то й ворожості» (С. 264).

Естетичне сприйняття комічного увиразнилося трагізмом (це вже сміх крізь сльози, «перчинки» гіркої усміху), загострилося вкрапленням сарказму – саме так анекдот зреагував на зміни в психології людини, людини «епохи тоталітарного «в'идання душі» (264). Відповідно набуває переосмислення й стереотип антигероя, проти якого спрямоване вістря насмішки й осуду. Так, переакцентування традиційного стереотипу героя, зміщення його в політичну сферу – «один з найістотніших аспектів ідейно-змістової еволюції новітнього анекдоту» (С. 102).

Автор цікаво виявляє в анекдоті діалектику етичного й естетичного, прощує вібраційну чуттєвість тональності до будь-яких змін в етичному кодексі українців ХХ ст., адже, говорячи словами П. Куліша, етичне стає естетичним. Скажімо, «еротичні й сороміцькі анекдоти були розповсюдженими і раніше, але в народному середовищі їх побутування було обмежене певними морально-етичними рамками і звичаєвою прикритістю. Тепер ця тема набула небувалої відкритості, що зазвичай сягає меж цинізму й словесної порнографії» (С. 264).

Та пікантно-сміхова експресія висміяного завжди інакомовна, в її семантичному кодексі прихована істина – той морально-етичний ідеал як альтернатива утаврованому сміхом. Тож вчений слушно стверджує, що «саме у випромінюванні цього семантичного підтексту і полягає сутність дидактично-виховного ефекту анекдоту» (С. 69).

Анекдот є смішним і зрозумілим тоді, коли ударна пуантна розв'язка анекдотичного сюжету блискавично висвітлює його контекстуальний смисл. За таких умов повністю реалізується й комунікативна функція анекдоту.

Неабияке зацікавлення викликає генеалогічне древо анекдоту ХХ ст.: його відлітературні, різностанові й різноетнічні витоки. Новітній анекдот, позбувшись ознак «змістового селяноцентризму», зазнає тематичних інновацій, набуває популярності серед різносоціальних пластів населення. Як засіб «інтелектуального знечулення» в умовах тоталітарної цензури функціональних обертів набирає так званий «інтелігентський» анекдот, циклізація

сюжетів якого відбувається за професійною належністю його героїв. Яскраві взірці з серіалів письменницьких і наукових, студентських і учнівських анекдотів, гармонійно інкрустовані в науково-теоретичні розмірковування щодо їхньої генези, сюжетної морфології й ідейно-змістової канви, інтригують, окреслюють низку проблем для нових студій над тематичним розмаїттям новітнього побутового анекдоту.

Які життєві цикли проходить літературний анекдот на шляху офольклорення? Адже основу комічної «колізії» часто становить гумористичний епізод – бувальщина з життя відомої людини. Оpubлікована гумореска під час усного переповідання жанрово видозмінюється і трансформується в народний анекдот. І навпаки: анекдоти з народного середовища часто потрапляли на сторінки періодичних видань. Саме такий колообіг літературної і фольклорної традиції, у якому перевага належала усотворенню, виповнював і збагачував джерельну базу анекдотичного репертуару. У контексті взаємозв'язку літературних і фольклорних анекдотів зацікавлює саме науковий анекдот, комічний сенс якого розуміли посвячені у таємниці науки – лише фахівці. Адже «це здебільшого елітарна творчість, інтернаціональна за своїм походженням і за змістом, писемна за характером виразу і побутування» (С. 113).

Особливу наукову увагу сфокусував Р. Кирчів на політичному анекдоті новітньої доби, який, на його думку, «аж ніяк не сміхотворна, розважальна творчість», а радше трагічно-гротескне сприйняття дійсності (С. 266). Автор монографії викроє перспективну проблему для спеціального дослідження – це інтернаціональний аспект репертуару політичного анекдоту, «співвідносність побутування його тематичних і сюжетних груп у різних національних середовищах» (С. 263). Деякі політичні анекдоти мають ознаки «міжнаціональної творчості»: цікава заполітизована тема зумовлює активне роіння анекдотів, під час усної популяризації яких з'являються нові різномовні варіанти й версії.

Політичний анекдот вирізняється й мовною стилістикою. Вживлення в анекдотичний наратив іншомовних вкраплень і мовних каламбурів, парафразування аббревіаційних утворень, пародіювання мови радянського офіціозу – все це відтворювало колорит часу, було своєрідною «культурною матрицею», що дозволяла збагнути слухачеві смисловий контекст і довершувала, відточувала сприйняття пуантної розв'язки.

Наукове дослідження політичного анекдоту на сторінках монографії базується на основі солідного джерелознавчого фактажу. Так, порівняльне вивчення політичного анекдоту в галицьких виданнях 20–30 рр. із записами «Щоденників» С. Єфремова дало можливість авторові встановити «хронологічну варіантну парадигму» низки анекдотичних сюжетів. Цінний матеріал для осмислення процесів еволюції політичного анекдоту, нарощення його мотивів і модифікації семантичного поля залежно від зміни історичних реалій представляють підпільні видання: періодика, оунівські прокламації, так звані «летючки» (листівки), а також власні записи Р. Кирчіва.

Появу політичного анекдоту, його стрімку еволюцію, структурні конфігурації й тематичні моделі дослідник розглядає на тлі культурно-історичних подій в Україні, адже це було якраз те «підґрунтя, на якому базувалася політизація народного анекдоту, процес його новотворення, сприйняття і поширення» (С. 118).

Вперше в українській уснословесній науці належно поціновано самотність стрілецького і повстанського анекдоту, науково означено таке новітнє і неординарне явище як майданний анекдот. Ретельної наукової інтерпретації зазнали цілі тематичні цикли політичних анекдотів: лєнініада, сталініада, німецький «блок» анекдотів тощо.

Окремі аналітичні спостереження й висновки дослідника особливо зацікавлюють і спонукають до роздумів. Як і способи анекдототворення? Як анекдот реагує на політичні реалії, чому для художньої естетизації комічного анекдот відбирає лише окремі події? Обсервуючи різні ситуативні курйози, схоплюючи характерні риси політичної поведінки одіозних фігур, анекдот ретельно відбирає тільки те, що надається «для трансформації в рамках його жанрових можливостей» (С. 249).

Аналізуючи політичний анекдот, автор акцентує увагу на таких структурних типах як анекдот-загадка, анекдот-орація у формі виступу-промови, у якій несподівано «вистрілює» якась нестандартна фраза» (С. 140). Інколи анекдот навіть виникає внаслідок блискавичної кристалізації репліки в сюжетну структуру. Яскравою ілюстрацією такого процесу творення анекдотів є образний вислів тоді ще прем'єр-міністра Л. Кучми: «Економіка України не може народити диво, оскільки вона ще навіть не вагітна». Анекдотичної «солі» підкинула фразою Л. Скорик: «Вона не вагітна через імпотенцію нашого прем'єра» (С. 243). Так синхронно з подією народився новий анекдот.

Та не завжди анекдот має властивість миттєвої рецепції, інколи він дотепно моделює комічність ситуації, переосмисливши її. Прикметно, що тоді нові анекдоти виникають унаслідок модифікації старих анекдотичних сюжетів, тематичні цикли розбудовуються за принципом зміни галереї анекдотичних героїв, утримуючи незмінним сюжетний стрижень. Так, «народне бачення Гітлера в одному ряду зі Сталіним послужило основою легкого переадресування, екстраполяції на фіюера багатьох антисталінських анекдотів» (С. 195).

Політичні анекдоти – це «дотепні узагальнення реальних явищ і настроїв тоталітарної системи», в яких трагічний комізм утверджував нездоланність правди, оптимізм і силу духу. У такій іпостасі політичний анекдот, сміючись кризь сльози, вивищував людину над злободенною дійсністю, виступав будителем національної свідомості, демонстрував непідкупну проникливість і громадянську сміливість.

Монографія Р. Кирчіва – це ґрунтовна студія над морфологією народного анекдоту. Пропоновані наукові концепти – це вагома данина науковим запитам фольклористичної думки кінця ХІХ – початку ХХ ст., це вдала спроба всебічного, панорамного бачення анекдоту – побутового і політичного в контексті сміхової традиції українців, це з'ясування такого важливого для І. Франка «великого культурно-історичного значення» анекдотів.

Науково довершена студія відомого вченого під назвою «Етюд...» – це і стимул до подальших досліджень, і проект-настанова для молодіої генерації науковців: праця заокреслює такі предметні аспекти дослідницького пошуку, які відкривають великі перспективи для викрешування нових науково-творчих ідей. Анекдот як об'єкт етносоціологічних та етнопсихологічних студій, етностетика сміхової тональності анекдоту, повстанська сатирико-гумористика і її першоджерела, тюремний фольклор часів політичних репресій – ці та інші питання ще чекають своїх дослідників.

Галина ВАСИЛЬКЕВИЧ

Польова етнографія – основа етнологічних досліджень

Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження:
Навч. посібник. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 288 с.

Свої перші фольклорні записи Михайло Глушко зробив у рідному селі Грабовець Сколівського району ще наприкінці 60-х під керівництвом нині відомого етнографа й фольклориста Григорія Дем'яна. Не полишав цієї справи й пізніше – особливо у часі п'ятнадцятилітньої праці в Інституті народознавства НАН України, де сформувався як академічний учений-етнограф. Продовжує народознавчі екскурси й тепер – вже як професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка, автор кількох наукових монографій. За плечима М. Глушка – десятки експедицій у різні етнографічні регіони України, при цьому в більшості з цих дослідницьких мандрівок він був керівником. На сьогодні в Україні важко знайти людину, яка дорівняла б йому в організації та проведенні польових етнографічних експедицій, а відтак і в глибині розуміння пов'язаної з цим проблематики.

«Польова етнографія – основа етнологічних досліджень». Так звучить назва першого розділу навчального посібника М. Глушка. Цю тезу, безсумнівно, можна назвати і лейтмотивом усієї його книги. Справді, ґрунтовні дослідження з етнології завжди оперті на достовірний польовий матеріал. Саме тому вони досі витримують перевірку часом, на відміну від багатьох зразків так званої «кабінетної» науки.

Те, що збір польового матеріалу повинен мати певні методологічні засади, як-от: комплексність і вичерпність дослідження певних територій, стенографічність запису із дотриманням фонетичного принципу тощо, дослідникам народної культури українців стало очевидним ще у другій половині ХІХ ст. З того часу методика польової етнографії почала відігравати важливу роль при написанні праць народознавчого характеру.

За нашого часу етнографам значно простіше фіксувати матеріал, ніж у ХІХ ст. Транспортна мобільність, наявність диктофонів, фотоапаратів і відеокамер у поєднанні з широ-